

ding van de vele schapen. Het negatieve standpunt van het gemeentebestuur betreffende de industrialisatie kwam treffend tot uiting in de gemeenteverslagen van 1892 en 1895. De nabijheid der fabrieken in Overpelt en Neerpelt werd als ongunstig beoordeeld, immers 'de jongelingen worden er door van den landbouw afgetrokken, hun gewonnen geld verbrasseld in slemperijen en hunne gezondheid gekrenkt' (181). Deze opvatting van het gemeentebestuur wijzigde zich nadien sterk. Tussen 1895 en 1910 nam de ontginning van de heidevlakten intensief toe ten gunste van industriële bestemmingen. De industrialisatie en urbanisatie van Lommei kwamen vrijwel in iedere gemeenteraadsvergadering ter sprake. Burgemeester F. van Ham moet in deze tijd gezien worden als de bestuurlijke motor achter het economisch transformatieproces.

De vestiging van de zinknijverheid in Lommei en omgeving leidde tot een acceleratie van het industrialisatieproces. Naast zink werd ook de produktie van zwavelzuur ter hand genomen, een van de belangrijkste nevenprodukten van de zinkbereiding. Zwavelzuur wordt gebruikt voor de vervaardiging van salpeterzuur, grondstof voor nitroglycerine en dynamietproduktie. Bovendien is zwavelzuur het basisprodukt voor de fabricage van natriumsulfiet dat als grondstof dient voor de glasproduktie. Zwavelzuur wordt tevens gebruikt bij het maken van verfstoffen. De aard van deze industriële bedrijvigheid is milieuvervuilend en ondermijnend voor de gezondheid. De mate waarin dit gebeurde en de reacties daarop zijn door Vanduffel indringend beschreven.

Het boek munt uit door volledigheid en berust op omvangrijk bronnenonderzoek. Tabellen en grafieken ondersteunen op indrukwekkende wijze het betoog. Het getal wordt echter voortdurend geplaatst in het perspectief van het geval. Illustraties, figuren en kaarten dragen bij tot het welslagen van dit onderzoek.

F.A.M. Messing

A.P.E. Korver, *Sarekat Islam 1912-1916. Opkomst, bloei en structuur van Indonesië's eerste massabeweging* (Diss. Universiteit van Amsterdam 1982; Amsterdam: Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, 1982, 285 blz., f30,— (te bestellen door overmaking op giro 4262922 ten name van L. Noordegraaf, Historisch Seminarium, Spuistraat 145, 1012 VB Amsterdam)).

Eind 1911 of begin 1912 werd in Soerakarta de Sarekat Islam opgericht. In verbluffend snel tempo kreeg deze vereniging een ongekennde omvang. Na enkele jaren hadden zich naar schatting 700.000 leden gemeld. De doelstellingen waren bevordering van de godsdienst, van het economisch leven en van het gevoel van eigenwaarde van de inheemse bevolking. In tal van opzichten onderscheidde de Sarekat Islam zich van eerdere uitingen van het Indonesisch emancipatiestreven, zoals Boedi Oetomo of de Indische Partij. Door het vooropstellen van de Islam bleef de organisatie nagenoeg exclusief-Indonesisch, zij het met een niet onbelangrijke Arabische inbreng. Een uitgesproken religieus besef, vooral in de reformistische variant, leefde binnen de kringen van kleinere en grotere handelaren van waaruit de oprichter, hadji Samanoedi, afkomstig was. Het wist een blijvend stempel op de vereniging te drukken. Niettemin kwamen de belangrijkste leiders, zoals Tjokroaminoto, voort uit de groep van de westers gevormde lagere priaiji's. Haar massale aanhang had de beweging echter te danken aan de aantrekkingskracht, die zij ook op de kleine man wist uit te oefenen. Baanbrekend werk verrichtte de Sarekat Islam voorts, doordat zij heel Nederlands Indië als arbeidsterrein koos en buiten Java afdelingen had in Sumatra, Cele-

bes en Borneo. Tenslotte droeg zij ook in haar activiteiten een uitgesproken eigen karakter. De doelstelling van economische verheffing werd ernstig genomen, wat mag blijken uit de oprichting van Sarekat Islam-toko's en andere ondernemingen. Hoewel het succes hiervan niet blijvend was, was het niettemin een uiting van het onder de leiders levende besef, dat economische ontwikkeling en politieke en maatschappelijke emancipatie hand in hand dienden te gaan. Een uiting van saamhorigheidsbesef van de onderlaag van een samenleving, waarvan de top maar al te zeer de neiging had haar en bagatelle te beschouwen was voorts, dat de Sarekat Islam op zeer directe wijze trachtte haar leden te beschermen en recht te verschaffen tegenover de sterken in de maatschappij. Zelfs trad zij op als informele politieorganisatie. Van belang daarbij was, dat zij dienst deed als een doorgeefluik voor grieven die, in een maatschappij met vele ingebouwde barrières, op andere wijze niet voor het daglicht konden treden. Het was vooral om deze reden dat de representanten van de ethische richting in het bestuur haar wisten te waarderen.

Overigens werd de opkomst en explosieve groei van de Sarekat Islam vanuit de hoek van het bestuursapparaat met bezorgdheid en soms met ontsteltenis gadeslagen. De Europese pers kon er in overgrote meerderheid slechts een bandjir in zien die de hele 'Indische samenleving' zou overspoelen, indien er niet terstond en met de krachtigste middelen tegen zou worden opgetreden. De instinctieve reactie van de resident van Soerakarta, die als eerste verantwoordelijke autoriteit met het fenomeen werd geconfronteerd, was dan ook het uitvaardigen van een verbodsbepaling. Het merendeel van de Europese en inheemse bestuursambtenaren kon maar weinig begrip opbrengen voor een massabeweging waarvan de dreiging uitging, dat de Javaan zijn lot in eigen hand zou nemen. Zoiets was strijdig met alle bestuurstradities, die Indië kende. Toch waren er kennelijk heel wat - lagere - inheemse ambtenaren, die heimelijk of openlijk sympathie aan de dag legden, wat ook gold voor sommige Nederlandse bestuursambtenaren, zoals G.L. Gonggrijp ('Opheffer'). Van groot belang tenslotte was dat de gouverneur-generaal, A.W.F. Idenburg, nadat hij zijn eerste aarzelingen had overwonnen, tot de slotsom kwam dat het geen pas zou geven een beweging, die als een gewenste vrucht van de ethische politiek kon worden beschouwd, te onderdrukken. Met zijn meest vertrouwde raadgevers stelde hij zich op het standpunt dat 'de beweging der Inlanders', nu die er eenmaal was, 'met grandeur en nobele geste' diende te worden aanvaard en, natuurlijk, in goede banen moest worden geleid. Kennis van zaken was daartoe een eerste vereiste. Het gevolg was, dat al spoedig geheime nota's werden opgesteld en lijvige rapporten 'voor den dienst' in druk verschenen, waarin het doen en laten van de Sarekat Islam en haar leiders tot in de details werd beschreven. Dit werd vergemakkelijkt door de omstandigheid dat de leiders van de Sarekat Islam, mede door de tegemoetkomende houding van het paleis, zich grosso modo loyaal tegenover het gouvernement opstelden. De adviseurs voor Inlandse aangelegenheden Rinkes en Hazeu, en hun medewerker hadji Agoes Salim, verwierven het vertrouwen van de top van de Sarekat Islam en vergezelden haar leiders op hun tochten niet alleen als waarnemers, doch ook als vaderlijke adviseurs.

Tot dusver ontbrak een speciaal aan de Sarekat Islam gewijde studie. Het werk van Korver is alleen al om die reden derhalve meer dan welkom. Jammer is alleen dat hij zich, overigens op grond van respectabele motieven, heeft beperkt tot de eerste jaren van het bestaan van deze beweging. Het feit, dat het bronnenmateriaal over die eerste periode, de bloeitijd van de Sarekat Islam, veel rijker is dan voor de periode daarna, is stellig zo'n motief. Toch zijn ook de latere, 'magere' jaren niet van belang ontbloeit. Een behandeling van de groeiende interne tegenstellingen binnen de vereniging in deze jaren kan niet alleen inzicht geven in de groeiende politieke en sociale differentiatie binnen de Indonesische sa-

menleving, maar is ook vanuit het oogpunt van ideeëngeschiedenis interessant. Een, desnoods summiere, epiloog waarin deze zaken aan de orde waren gesteld had bovendien, als het ware in retrospect, nog enig extra licht kunnen doen schijnen over de wél uitvoerig behandelde jaren. Het is evenwel een onuitroeibare ziekte onder recensenten om meer te vragen, dan hun slachtoffer heeft willen geven en tot op zeker hoogte behelst deze standaardklacht een hommage aan de auteur, die kennelijk het verlangen naar meer heeft wakker geroepen. Met wat er hier ligt, kunnen wij ook zeer wel tevreden zijn. Het is een gedegen studie geworden, waarin de meest relevante aspecten van het verenigingsleven zorgvuldig worden behandeld, zoals de oprichting, de methoden van ledenwerving, de houding ten opzichte van niet aangeslotenen, de relatie tussen top en basis en tal van organisatorische bijzonderheden.

De auteur doet geen poging te verbloemen, dat hij hierbij in hoge mate af kon gaan op het oordeel van de nota-schrijvende ambtenaren, die zijn bronnenmateriaal hebben geleverd. In dit opzicht verkeerde hij dan ook in een bevoorrechte positie. In de regel is het immers zo, dat het bronnenbestand is gevormd vanuit een andere vraagstelling dan die van de latere historicus. Hier daarentegen is er sprake van een treffende parallelle in belangstellings sfeer tussen bronnenleverancier en onderzoeker die beiden, zij het met een interval van zestig a zeventig jaren, op hetzelfde spoor zaten. Slechts een enkele maal heeft Korver zich genoodzaakt gevoeld, de hand van Rinkes c.s. los te laten om tot een eigen hypothese te komen. Zo stelt hij dat de directe aanleiding tot de oprichting van de Sarekat Islam niet zozeer gevormd werd door toenemende concurrentie op economisch gebied tussen Javanen en Chinezen, maar door het zelfbewuster - en arroganter - optreden van laatstgenoemden als gevolg van de revolutie in hun vaderland. Eenzelfde accentverschuiving brengt hij aan ten aanzien van de rol van het godsdienstig element. Snouck Hurgronje verklaarde in 1913 de relatief grote santri-inbreng vanuit een soort automatisme. De Islam was het meest effectieve bindmiddel voor zeer divergente groepen. Door zich onder het vaandel van de Islam te scharen leverden de leden van de Sarekat Islam zich echter als het ware bij voorbaat uit aan diegenen die meenden, dat men dan ook maar ernst moest maken met de godsdienst. Korver daarentegen ziet de intensivering van het godsdienstig leven als een onderdeel van het streven naar maatschappelijke en politieke emancipatie. Een alleszins aanvaardbare stelling, waartegen overigens ook Snouck, gezien zijn latere geschriften, weinig bezwaar zou hebben gemaakt.

Dergelijke kleine excursen - er zijn er meer - laten zien dat Korver zeker niet blindelings aan de hand van zijn rapporteurs gelopen heeft, doch op zijn eigen oordeel is afgegaan. Dat hij, waar hij kwaliteit onderkende, dit op waarde heeft weten te schatten, pleit slechts voor zijn onderscheidingsvermogen. Het geheel en al ontbreken van registers neemt niet weg, dat dit een mooie dissertatie is geworden, die een goed beeld geeft van leven en denken van de Indonesiërs in het tweede decennium van deze eeuw, en die daarbij tevens aangename leesstof biedt. Dat heeft men ook in Indonesië, waar de uitgevers de laatste jaren bijzonder alert zijn, onderkend. Met de Indonesische uitgave van zijn boek zij de schrijver gelukgewenst.

P.J. Drooglever

RECENSIES

K. van Isacker, *Mijn land in de kering 1830-1980, II, De enge ruimte 1914-1980* (Antwerpen-Amsterdam: De Nederlandsche Boekhandel, 1983, 278 blz., f122,50, ISBN 90 289 0838 2).

De reeks Mens en Tijd waarvan Van Isacker redacteur is, bestond bij de verschijning van het tweede deel van 'Mijn land in de kering' nog uitsluitend uit dit werk van de auteur zelf. Vlot geschreven, fraai geïllustreerd en met zorg uitgegeven beslaan deel 1 (Een ouderwetse wereld) en deel 2 (De enge ruimte) het tijdvak van de Belgische geschiedenis vanaf het ontstaan van de staat België tot 1980 (zie voor een recensie van het eerste deel *BMGN*, 97, I, 110-112). In feite is er hoofdzakelijk sprake van het Nederlandstalige land en komt het overige België zelden anders aan de orde dan met een hartgrondige afkeer van het Franstalige establishment.

Het tweede deel is wederom in helften gesplitst met als titels 'De idealisten' en 'Leven op het braakland', waarbij 1940 het jaar van overgang vormt. Aan het begin staat de eerste wereldoorlog die door de auteur beschreven wordt vanuit de ellende die het volk trof en de onherstelbare schade die het landschap werd aangedaan. Evenals in het eerste deel dienen hier en in de volgende bladzijden talloze citaten voor illustratie van het betoog, kunstig gevlochten in het verhaal zodat de aandacht gespannen blijft. De Vlaamse soldaat aan de IJzer, zijn lijden maar vooral ook zijn bezieling vanuit een eenvoudig en ongeschonden christelijk geloof, zijn de elementen waaruit Van Isacker naar de idealisten toewerkt.

In het gedeelte over het interbellum besteedt de schrijver eerst aandacht aan de veranderingen die landschap en maatschappij ondergingen door de industrialisatie, de aanleg van autowegen en de moderne techniek die de huiskamers binnendrong. Wie het eerste deel gelezen heeft zal begrijpen dat Van Isacker er weinig behagen in schept. Dan komt echter het hoofdstuk over de idealisten waaraan de eerste helft zijn titel dankt. Zij zijn de radicalen die geloofden in een nieuwe orde, waarin 'egoïsme, berekening of hypocrisie' plaats zullen maken voor een bezielde gemeenschapsgeest en een actieve inzet voor hun rijkelijk romantische toekomstbeeld. De auteur sluit de ogen niet voor het fascisme dat in de jaren twintig en vooral daarna bij dergelijke stromingen al snel kwam opdagen, maar hij is toch vooral onder de indruk van de 'felle jongens, bezielde met een groot geloof, bereid tot een gevaarlijk leven', de 'kern van een sterk beloftevol geslacht' (hier ging het om Jongdinaso's en Kleindinaso's).

Uiteraard doet men er met Van Isacker goed aan de vooroorlogse fascistische en krypto-fascistische uitwassen in het licht van de tijd te zien, maar het begrip dat wij met de auteur zouden moeten opbrengen voor het romantische idealisme uit die jaren gaat aanzienlijk verder dan een poging tot objectieve geschiedschrijving. Wanneer vervolgens in de tweede wereldoorlog Vlaamse oostfrontstrijders als uiterste consequentie van het misleidende woord van hun leiders hun ondergang tegemoet gaan schrijft Van Isacker: 'dit sterk geslacht liet een leemte die niet meer werd vervuld'. Daartegenover wordt het gewapend verzet in België zelf in hoofdzaak afgedaan met 'partizanenterreur'.

Een verfrissende correctie op ons gangbare geschiedbeeld van oorlog en verzet mag steeds welkom zijn en Van Isacker maakt duidelijk dat zijn sympathieën niet bij het nationaal-socialisme liggen, maar het stemmingsbeeld dat de schrijver oproept heeft met een gefundeerde herziening van onze inzichten weinig van doen.

Met de behandeling van de tweede wereldoorlog zijn we intussen al ruimschoots in de tweede helft van het boek terechtgekomen. Daarin wordt een bittere beschrijving gegeven van de jaren van 'repressie' van al wie tijdens de Duitse bezetting gecollaboreerd had,